

मराठी साहित्य दर्शन

International Research Volume

- └ मुख्य संपादक : प्रा. विराग गावंडे
- └ संपादक : प्रा. डॉ. माधुरी भटकर

आयोजक : आधार सोशल रिसर्च अँड डेव्हलपमेंट ट्रेनिंग इन्स्टिट्यूट, अमरावती.

५ मार्च २०१४

संत साहित्यातून प्रकट झालेले विचार

प्रा. श्रीमती. सरोजिनी खैरनार

कला विज्ञान आणि वाणीज्य महाविद्यालय ओझर (मिग) नाशिक.

कवित्व आणि संतत्व या क्षेत्रात आपल्या प्रांतभेने अद्भुतीय यश मिळविणाऱ्या श्रेष्ठ व्यक्तीत श्री ज्ञानेश्वर यांचे नाव एकमेव आहे. ज्ञानेश्वरांचे अलौकिक व्यक्तीमत्त्व वाडःमयीन कर्तृत्व आणि मराठी भाषेत ब्रम्हविदयेचा सुकाळा करून साऱ्या जगास आनंदाचे आवाहन घालण्या विषयी त्याची प्रतिज्ञा लक्षात घेता गेल्या सातशे वर्षात एवढा अलौकिक पुरुष झालाच नाही. असे म्हटल्याने अतिशयोक्ती होणार नाही. महाराष्ट्रातील प्रमुख धर्म, ग्रंथ जो भागवत धर्म अथवा वारकरी संप्रदाय त्याला तत्वज्ञानाचा पाया ज्ञानेश्वरांच्या भावार्थ दिपिका अथवा ज्ञानेश्वरी या ग्रंथाने घालून दिला हा ग्रंथ म्हणजे भगवत गितेवरील मराठी भाषेतील सवांतम भाष्य होय.

ज्ञानेश्वर कालीन वरिष्ठ वर्ग व्रतवैकल्ये कर्मकांड, यज्ञयाग इत्यादी बाह्य अवडंबरात व्यग्र होता खालच्या समाजास धर्म असा खऱ्या अर्थाने नव्हताच लहान सहान शुद्र देवतांच्या अघोरी उपासनेत व धर्माच्या नावाखानी वेड्या वाकड्या आचरणात समाज गुरफटून गेला होता. समाजाचा फार मोठा भाग धर्माच्या खऱ्या रूपाला वर्चित होता. सर्व धर्म ग्रंथ व तत्व विचार प्रामुख्याने संस्कृत भाषेत असल्याने बहुजनापासून हे वेभव दुरावले होते. ज्ञानेश्वरांना हे पारमार्थिक ऐश्वर्य समाजाच्या शंभट्या माणसापर्यंत पोहचते करायचे होते. नाना जाती जमाती यांना भक्तीमार्गाचा वाटा खुल्या करायच्या होत्या. युगानुयुगे परमेश्वरांची दारे ज्या लोकाना बंद होती त्यांना ती खुली करून दयायची होती प्रस्तापित रुढी प्रमाणे होत असणारे यज्ञयाग व त्यातील हिंसा ज्ञानेश्वरांना मान्य नव्हती. नाना देवतांचे स्तोम त्यांना पसंत नव्हते शुध्दभावाने एका भगवंताची निष्ठेने केलेली मनापासून उपासना त्यांना हवी होती.

एवढा साधा सरळ सोपा मार्ग ज्ञानेश्वरांनी सर्वसामान्य लोकांसाठी सुलभ करून ठेवला. यज्ञयाग, योगविधी व्रतवैकल्ये इत्यादी फंदात न पडता भक्तिमार्गाचा रिवकार करून प्रत्येकाने स्वकर्मरत व्हावे असा ज्ञानेश्वरांचा उपदेश आहे स्वकर्मरत अशा माणसाने ज्ञानात्तर भक्तीत रंगून जावे या सुखासाठी तिर्थयात्र आणि व्रत नियम व्यर्थ आहेत. वरिष्ठ वर्णियांचा बोल सहन करून ही ज्ञानेश्वरांनी ब्रम्हज्ञान आबालवृध्दांसाठी देशी भाषेत आणले. त्यांना यासाठीच भाषेचा अभिमान आहे. माझा म-हाठांचिबोलं कौरस्तुको परिअमृतातेही पेजा जिंके ऐसी अक्षरे रसीके मेळवीना अशी त्यांची प्रतिज्ञा आहे वेदांचा आणि उपनिषदांचा गाभा भगवतगीतेत आहे. गीता जाण हे वाडःमयी मुर्ती । श्रीप्रभुची स्त्रीशुद्रादी प्रतिभा सामाविले।

ज्ञान भक्तियुक्त कर्मयोग ज्ञानेश्वरांनी सांगितला आहे. इश्वरांची अनुसंधान कायम राखून भक्तियुक्त अंतःकरणाने नित्यकर्म आचरावित हे करत असतांना धरदार सोडण्याची गरज नाही. स्वधर्मावर आधारलेल्याज्ञानेश्वरांच्या कर्मयोग व्यक्तीशी निगडीत असल्याने भक्तीचा आणि भक्ताचा गौरव ज्ञानेश्वरांनी मनापासून केला आहे अखंड भगवत चिंतन, नामस्मरण, भजन, किर्तन या भक्ती साधनाचे महात्म ज्ञानेश्वरांनी गाडले आहे. ज्ञानी भक्तीचे वर्तन कसे असते हे सांगताना ज्ञानेश्वर नीतीचा व सदाचाराचाही पाठ देतात. विषय सुखाची भ्रांती सात्विक सुख काम क्रोधांचे स्वरूप चंचल मनास जिंकण्याचे उपाय विविध आहार त्रिविध ज्ञान, त्रिविध त्याग, त्रिविध तप इत्यादी विषयाच्या विवेचनानुन ज्ञानेश्वर नितीचे व सदाचाराचे मर्म सांगतात दैवी संपत्तीचे वर्णन गुणांचे वर्णन तसेच ज्ञानी भक्तांचा लक्षण म्हणजे मनुष्यत्वाच्या आदर्शत्वाची परमांसमा होय. अनुभवामृत हा तत्वज्ञानात्मक ग्रंथ आहे. ज्ञानेश्वरांनी चांगदेव पासष्टी चांगदेव यांच्या कोऱ्या पत्रास उत्तर म्हणुन लिहीलेल्या पासष्ट ओव्या या ग्रंथात आलेल्या आहेत. ज्ञानेश्वरांच्या अभंग वाणीत सगुण निर्गुण एकच असल्याचा उल्लेख आहे गौळणी व बिरहीनी ही ज्ञानेश्वरांनी लिहीली आहेत.

आज नामदेवाच्या नावावर आडच हजार अंभंग आढळतात नामदेवांनी आत्मचरित्रापर अंभंग लिहीले आहेत. लौकिक आणि पारमार्थिक संप्रदायातील नामदेवाच्या मनाचे आणि जिवीतातील प्रसंगाचे हृदयस्पर्शी वर्णन त्यात आढळते. हृदय संवाद नाट्यपूर्ण प्रसंग आणि प्रांजल निवेदन या गुणांविशेषामुळे या आत्मचरित्राला कलात्मकता लाभली आहे. आदि समाधी तिथींवाळी अशा तीन प्रकारणातून ज्ञानेश्वरांचे चरित्र लिहीले असून समाधी हे प्रकरण तर करुण रसाचा परमोत्कर्षच आहे. ज्ञानदेवाच्या समाधी प्रसंगाचे वर्णन यात आले आहे. नामदेव भागवत धर्माचे पहिले प्रसारक होते. संत महात्म्य आणि संत समागत यांना भागवत धर्मात महत्त्वाचे स्थान आहे. नामदेवांना जनसामान्यांपर्यंत भक्तीचे महात्म पोहचवायचे होते. आणि नाम हा तर त्याचा आत्माच होता. नाम महात्म्य सांगणे भक्तीचा महिमा विषद करणे हा नामदेवाच्या आख्यान काव्य रचनेमागील हेतु होता. आपल्या उपदेशपर अंभंगातून काय काळाचे भातुके हा संदेश देवून नामदेवांनी संसाराची असारता पटविली आहे. विठठला सोबत नामदेवांना पंढरीचाही अभिमान आहे नाम हेच स्नान, तीच संध्या, तेच धर्मा आणि तेच ब्रम्ह असल्याचे प्रतिपादन करतात. याशिवाय परदारा परद्रव्य, परनिंदा सोडून वैराग्य पत्करण्याचा संदेशा काही अंभंगातून दिला आहे.

बालक्रिडेच्या अंभंगातून श्रीकृष्ण चरित्र गाईले आहे. मराठीत भाव कवितेचा पहिला प्रवाह नामदेवांनीच आणून सोडला. मराठीतील पहिले भावकवी, आख्यानकवी, पद्य चरित्रकार, आत्मचरित्रकार असेच त्याचे वर्णन करायला हवे भक्ती ही त्यांनी स्वतंत्र जीवन निष्ठा मानली. सामान्यांच्या अंतःकरणाला स्पर्श करीत अशा सुबोध आणि सरस भाषेत त्यांनी भागवत संप्रदायाचा प्रसार केला. भागवत संप्रदायातील नामदेवाचे कार्य ज्ञानेश्वरा पेक्षा ही मोठे व मोलाचे आहे. नामभक्तीचा मंत्र त्यांनी पंढरीपासून पंजाब पर्यंत नेवून पोहचविला.

गोरा कुंभार :-

भक्तांच्या प्रभावळीत गोरोबा काकांचे स्थान फार महत्त्वाचे आहे. मडकी घडवतांना त्यांचे सतत नामस्मरण चालू असे. "केशवाचे ध्यान धरुनी अंतरी । मुक्तिकेमाजारी नाचतसे" असे त्यांचे वर्णन आढळते. कर्मातच ईश्वर शोधण्याचा त्यांचा हा प्रयत्न वारकरी संप्रदायाच्या विचार सरणीचा परिपाक म्हटला पाहिजे.

सावतामाळी :-

सावताने आपल्या व्यवसायातच विडल पाहिला आणि सारे जीवन विडुलमय झाले आमुची माळीयाची जाम शेत लावु बागायित किंवा कांदा, मुळा, भाजी अवघी विठाबाई माझी असे ही ते म्हणतात.

नरहरी सोनार :-

सावता माळयाप्रमाणे यांनी ही आपल्या व्यवसाय विडलमय केला "देवा तुझा मी सोनार । तुझे नामाचा व्यवहार अब्दैत विचार व नाम महिमा सांगणारे अंभंग त्यांनी लिहीले आहेत.

चोखामेळा :-

यांना इतरत्र हिनजातीत्वामुळे मिळणारी बोचक वागणूक वारकरी संप्रदायात मिळाली नाही. नामाचा महिमा त्यांनी ही गाईल आहे, " ऊस डोंगापरी रस नव्हे डोंगा । काय भुललासी वरलिया रंगता । असे परखड शब्द ही ते कधी कधी वापरतात. " जोहार माय बाप जोहार तुमच्या महाराचा मी महार " असे सकारात्मक अंभंगही त्यांनी लिहीले आहेत. या बहुतेक अंभंगातून दलितांवर झालेला सामाजिक अन्यायाची बोच चोखोबांनी व्यक्त केली आहे. पण ज्यावेळी चोखोबा अध्यात्मीक उंचीवर जातात कोण तो सोबळा कोण तो ओवळा । दोन्हीच्या वेगळा विटु माझा" । असे सर्वातीत उदगार काढतात सेना व्हावी " मुखी नाम नाही । त्याची संगती नको पाही ।.. हे नाम महिम्या विषयाचे त्यांचे उदगार फारच स्पष्ट आहेत. सामाजिक व नितीपरही काही अंभंग त्यांनी लिहीले आहेत. तरीसा भागवत विसोबा खेचर हे ही वारकरी संप्रदायातील संत होत.

मुक्ताबाई :

निवृत्ती ज्ञानदेवापेक्षा वयाने लहान असलेली पण संत मंडळात मोठे स्थान व अधिकार असलेली ही कविवांग्मो आहे. ज्ञानदेवादी भावडांच्या व इतर संतांच्या सहवासात ती अभंग रचना करीत असे. पंढरी महात्म्य, नाम महात्म्य संत समागत या विषयावर तिची अभंग रचना आहे कुट अभंग व वारीचे अभंगही प्रसिध्द आहेत.

जनाबाई :-

संत वाटिकेतील जाईची वेल असे जिचे वर्णन केले जाते त्या जनाबाईचे अभंग म्हणजे सुंदर भावगीते होय. स्त्रीमनाचा हळुवारणा व भक्तिचह उत्कटता त्याचा अभंगात दिसते. ल. रा. पांगारकर यांना जनाबाईच्या अभंगात नामदेवाची सगुण प्रीती व ज्ञानदेवाची योगानुभूती असा दोहोंचा प्रत्य येतो..

संत एकनाथ :-

प्राकृतात ग्रंथरचना करण्याची ज्ञानेश्वरा पासून चालत आलेली परंपरा नाथांनीही पुढे चालविली आहे. ज्ञानाचा एका हे वारकरी संप्रदायातील घोष वाक्य या दोधाचे मानसिक ऐक्य सिध्द करणे. त्यामुळेच नाथाचे भागवत हे ज्ञानेश्वरी वरील विस्तृत भाष्य असल्याची जाणीव न. र. फाटक करून देतात नाथांनी आपले विचार व्यक्त करण्यासाठी विविध पध्दतीची योजना केली. पंडीत आणि विद्वानांवरील चतुःश्लोकी भागवत व एकनाथी भागवत तर मध्यम वर्गीयांसाठी " रुक्मिणी स्वयंवर आणि भावार्थ रामायणाची योजना केली. समाजातील सर्वसामान्य असा जो तळचा वर्ग होता त्यासाठी भारुडाची निर्मिती केली. तत्वज्ञान लोकभाषेत सांगून जनरंजन करता करता लोकशिक्षण देणारे नाथ हे पहिले कवि होते. "सर्वाभूती भगवत भाव" असा संदेद ते चतुःश्लोकी भागवततात देतात. तर एकनाथी भागवतातून तत्वे सांगितले आहेत. रुक्मिणी स्वयंवरात लोकजिवन आले आहे. भावार्थ रामायणात रामकथेतून नाथांना आध्यात्म विचार सहज मांडला आहे. काही प्रकरणे पदे गौळणी ही नाथांनी लिहील्या आहेत. मुसलमान मराठी संतकवी शेखमहमंद वजीर उल्मुल्क, हुसेन अंबर मुसलमान संत कवीनीही आपल्या काव्यातून समाजाला उपदेश केला.

संत तुकाराम :-

तुकोबा सारख्या संत श्रेष्ठांच्या साक्षात्कार हा कधी ही एकेरी नसता. त्याला एक सामाजिक अंग असते. साधनेच्या काळात "मानयिले नाही बहुमता" असे जरी त्यांनी म्हटले असले तरी लोकांच्या चितने ते व्यथित होतात. तुका म्हणे आता उरलो उपकार पुरता हे ही त्यांचे एक श्रेष्ठ लोक कार्यच म्हणावे लागेल. संवितो हा रस वाटितो आणि का या भुमिकेतून तुकोबा समाजाकडे वळतात. अर्थ कामाकडे लक्ष देवून लोक केवळ बायका मुले आणि धन संपत्तीच्या लोभ धरतात हे सर्वांना मान्य नाही बुडते हे जन न देखवे डोळा म्हणून तुकारामाच्या चित्तास कळवळा आला. धर्माचे पालन करणे पाषाण खंडण" ही स्वतःची भुमिका त्यांनी स्मरली व ते लोकधर्माच्या कार्यासाठी" कास घालोनी वळकट झाले. "तीक्ष्ण उत्तरे हाती घेऊनी फिरे" अशी भुमिका त्यांनी घेतली आणि आचार भ्रष्ट असलेल्या समाजास मार्गदर्शन केले सर्वांना सन्मार्ग दाखवून दिलेला देण्याचे काम तुकोबांनी कधी कळवळयाने तरी कधी रागावून केले. ढोंगी साधु बेरागी कानफाटे योगी महंत कथा कितर्तन कार प्रोटभरे संत अनाचारी गुरु इत्यादी अशा काळात फावते. अर्गातिक बनलेल्या लोकांना प्रापंचिकांना ही मंडळी फसवतात हीन कर्मकांडातून गुंतवतात तुकोबांनी या सर्वांचा कडक शब्दात निषेध करून समाजास सावध केले. चळलेले ब्राम्हण, पांडक पंडीत, वाचाळ विद्वान, देवत्रुषी, भविष्यवादी, वितंडवादी सत्याशी, लोभी भिक्षेकरी इत्यादीचा बाबांनी कडक शब्दात निषेध केला आहे. तुकोबांच्या सामाजिक कार्याचे आणखी एक अंग आहे. वारकरी पंथात जातीयत्नेस स्थान नाही. कुणबी तुकोबा वेदांत ज्ञान मराठीत सांगतात म्हणून त्यांचा छळ झाला. तरी त्यांनी स्पष्टपणे सांगितले आहे की, ज्याच्या मुखात रामनाम तो " ब्राम्हण तो याती अत्यंत असतात मानावा तत्वता निश्रयंसी " वर्णजाती काज न धरती" हाच विचार

त्यांनी सांगितला करीता संध्या स्नान तो एक नावाचा ब्राम्हण होय हीनाकृती हीन असे म्हणावयास बोवा करणे नाहीत. तुकारामाच्या अभंगात सुभाषितांची भोक्तक सापडतात. उदा. "लहानपण देगा देवा। मुंगी सारखेचा रवा।। जगाच्या कल्याणा संताच्या विभुती। देह काटावती उपकारे, " आलिया भोगासी असावे सादर। देवावरी भार घालो नया".

संत रामदास :

तुकोबा नाम साधना करुन वैकुंठवासी झाले त्या सुमारास रामदासांनी आपल्या कार्यास व ग्रंथ कर्तृत्वास प्रारंभ केला. या काळात उध्वस्त होत राहिलेला समाजास आधीच भोंदू, साधू वेरागी लुब्धाडीत होते. हीन व आसूरी दैवतांच्या विरीत काळात लोकांचे दैन्य ओळखणार धीर धरा धिर तकवा। हडबुड गडबडु नका। काळ देखोनी वर्णनावे। सांडवि भय पोटिचे म्हणुन सांगणारा कोणीतीह जबरदस्त पुरुष हवा होता. हे काम साध्या सुध्या माणसाचे नाही ते रामदासांनी केले. "जिव जीवात घालावा। आत्मा आत्मात मिसळावा, " हा लोक वशिकरणाच्या तंत्र समर्थांनी सांगितला वेष धरावा बावळा अंतरी असाव्या नाना कळा सगट लोकांचा जिव्हाळा। मोडु नये या वृत्तीने समर्थ व त्यांचे शिष्य लोक जागृतीचे कार्य करु लागले शिवाजी महाराजा बददल त्यांना आदराची भावना होती त्याच्या कार्याचे कौतुक रामदासांनी केले आहे. दासबोध हा ग्रंथ श्रोत्यांना उददेशुन लिहला आहे मुख लक्षण, सत्वगुण परीक्षा नवविद्या भक्ति गुरुशिष्य लक्षण, मुमुक्षु लक्षण शुध्द ज्ञान, ब्रम्ह निरुपण माया निरुपण त्रिविधताप, पंचीकरण सगुण, निर्गुण विवेक मोक्षलक्षण इत्यादी परमार्थ विषयक विषय दासबोधात आहेत नरदेहाची स्तुती देखील ते करतात. नरदेहामुळे गणेशपुजन, शारदा वदन, ग्रंथलेखन, तिर्थाटन अनुष्ठानप्रवण मनन सन्मार्गसाधन, मुक्तीसाधना वगैरे गोष्टी करता येतात. दासबोधात वैराग्यनिरुपण आहे. तसेच व्यवहार कथन पण आहे. प्रयत्नांची पुजा समर्थांनी सांगितली आहे.

मुख्य हरीकथा निरुपण।

दुसरे राजकारण।

तिसरे ते सावधपण्धा। सर्व विषयी।।

अशी समर्थांची दृष्टी आहे. समर्थांनी प्रपंचाचा गौरव वारंवार केला आहे. यत्नवाद विवेकनिष्ठ व्यवहार चातुर्य आणि निकोप प्रपंच दृष्टी यात समर्थांचे सामर्थ्य आहे. " आधी प्रपंची करावा नेटका। मग घ्यावे परमार्थ विवेका। अशी त्यांची शिकवण प्रसिध्द आहे.

प्रपंच सांडुनि परमार्थ कराल। तिथे तुम्ही कष्टी व्हाला असे ते म्हणतात. समर्थांची अभंग रचना विपुल आहे.

सर्व संतानी आपल्या कवितेतुन आत्मशुध्दी, भुतदया, नाममहात्म सर्वांठायी समभाव कर्तव्यनिष्ठा व जीवनानिष्ठा ही मुलभुत तत्त्वे संतमैळ्यातील कविनी सांगितली. यज्ञयाग, व्रतवेकल्ये, याचा त्यांनी तीव्र निषेध केला. कर्मकांडाला मुठमाती देवुन सर्वांना सहज, सुलभ असा भक्तीमार्ग, सांगितला. सामान्यांना कोणत्याही प्रकारची सामाजिक आर्थिक वा राजकीय प्रतिष्ठा नसलेल्यांचा एक दार मात्र उघडे होते. भक्तिचे हे दार सगळ्यांना शुद्रानी शुद्रांना पतितांना, स्त्रीयांना, भ्रष्टांना नेहमी मोकळे आहे असे संतानी सांगिते. हे भक्तिचे दार उघडुन संतानी सामान्यातला सामान्यांची उपेक्षितातल्या उपेक्षितांची पतितांची सगळ्याच अंगतिकांच सामाजिक आणि मानसिक गरज भागविण्याचे केवढे थोर आणि उदात्त कार्य केले आहे असे अ. ना. देशपांडे त्यांच्या कार्याचे महत्व विषद करतात. संत मंडळाचे कार्य बहुतांशी सांस्कृतीक व धार्मिक स्वरुपाचे होते. त्यांनी पढिकतेचा निषेध केला. विवेक आणि नितीमुल्यांची जोपासना केली तर त्यासाठी वैयक्तिक चारित्र्यांची संपन्नता व सात्विकता लागते हे सांगितले. यामुळे बहुजनाच्या मनातील न्युनगंड कमी झाला संत चळवळ ही सामाजिक लढयापासुन लोकांना परावृत्त करणारी प्रतिगामी शक्ती नसुन धार्मिक जिजनाच्या कक्षेत त्यांचा हक्कासाठी सनदशिरपणे झगडणारी सुधारणावादी प्रवृत्ती होती असे ग. बा. सरदार म्हणतात.

ISBN-978-93-82588-34-4

संदर्भ ग्रंथ : प्राचीन मराठी वाङ्मयाचा इतिहास - ल. रा. नाशरावाडकर
प्राचीन मराठी वाङ्मयाचा इतिहास : ल. रा. नाशरावाडकर

अक्षरधार
अक्षरांचे इतिहास